

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ

ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ!

ਕੌਸ਼ਲ ਕਿਸ਼ੋਰ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਵਸ 28 ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ 82 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਜਿਉਂ ਕੇ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿਵਸ 23 ਮਾਰਚ (1988) ਦੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀ ਪਾਸ਼ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਪਾਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸੰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਸ਼ਿਤ-ਪੀੜਤ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਜਨਤਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਯੋਧੇ ਸਨ— ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਠੋਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾ-ਕਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਰਿਹਾ। ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਦਾਅਵੇਚਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਉੱਥੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸੀ ਦਲਾਲਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮੌਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵੀ ਏਹੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਕਲਾ-ਕਰਮ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੇਹਤਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਫਿਲਹਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉੱਝ ਤਾਂ 1929 ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਵਿਖੇ ਜਨਮੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲੈ ਲਈ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਿੰਟ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਐਸ.ਸੀ. ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਜਦੋਂ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਖੜਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ (ਲੈਬੋਰਟਰੀ) ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਖੋਜ ਅਫਸਰ (ਏ.ਆਰ.ਓ) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੌਮੀ ਦਿਨਾਂ/ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ-ਤਿਉਹਾਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਿਨ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਕਾਫ਼ੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਚਰਚਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅੰਤ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ, ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਾਟਕ ਸੰਡਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।

ਨਾਟਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਬੱਧ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1964 ਵਿਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੌਕੀਆ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲਵਕਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਮਜ਼ਬੂਰੀਵੱਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ 'ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ' (ਪਲਸ ਮੰਚ) ਦੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਕਸਰ ਤਤਕਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਹਿਜ਼ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ (1969) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ 500 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਆਇਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਾਟਕ "ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ" ਨੂੰ ਸਮਕਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ

ਹੋਏ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਏ ਡੂੰਘੇ ਅਸਰ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਰੀਬ 1600 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਬਲਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਾਟ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਕਲੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਜਬਰ ਨੂੰ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਮਸ਼ਾਲ' ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ 'ਐਮਰਜੈਂਸੀ' ਦੌਰਾਨ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਬਰਖ਼ਾਸਤਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ। ਬੀਤੀ ਸਦੀ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਾਲਾਤ ਸਨ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਤੰਤਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੈਂਕੜੇ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿਵਸ (23 ਮਾਰਚ 1986) ਸਬੰਧੀ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਖਟਕੜ ਕਲਾਂ ਤੱਕ ਜੋ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਫ਼ਲਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਐਕਸ਼ਨ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਜੁਰਅਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਲਗਾਅ, ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਸਦਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਜਬਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਮਝੌਤਾਹੀਣ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਕਰੀਬ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸੌ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਡਿਆ। ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ, ਹਵਾਈ ਗੋਲੇ, ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ, ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦਾ ਹੱਕ ਚਾਹੀਦੈ, ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ, ਤਮਾਸ਼ਾ-ਏ-ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ, ਟੋਆ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਚਰਚਿਤ ਰਹੇ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਕਲਾ-ਕਰਮ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਉਰਜਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਪਸੰਦ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਤਮਾਮ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਮਰਹੂਮ ਗੋਰਖ ਪਾਂਡੇ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਮੋਹਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਦੋਂ 1985 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕਾਂ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੌਮੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ 'ਜਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਚ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਬਦਲੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਜਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਚ' ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 25 ਤੇ 26 ਅਕਤੂਬਰ 1986 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ 'ਜਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਚ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਰੋਹ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਸ ਮੰਚ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਖ਼ਲ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਸੀ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਗਠਨ "ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਫਰੰਟ" ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਕੌਮੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੌਂਸਿਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ.ਪੀ.ਐਫ. ਦੀ ਇਕਾਈ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ 1986 ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.ਐਲ.) ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮੂਹ ਖੱਬੇਪੱਖੀ, ਇਨਕਲਾਬੀ, ਜਮਹੂਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ-ਜਗੀਰੂ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਰਾਜਸੀ ਬਦਲ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਗਰੀਨ ਹੰਟ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਾਂਭਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇੰਝ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਨੂੰ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਕਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਖਾਸੀਅਤਾਂ, ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚਲੇ ਗਹਿਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕ ਟੀਮ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਭੋਜਪੁਰ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਰਾਈ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨਪੁਰ, ਪੀਲੀ ਭੀਤ, ਬਿੰਦੂਖਤਾ, ਹਲਦਵਾਨੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਲਖਨਊ ਵੀ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਐਵਰੈਡੀ ਫੈਕਟਰੀ ਗੇਟ, ਉੱਤਰ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕੰਪਾਊਂਡ, ਰੇਲਵੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ, ਜਨਪਥ ਮਾਰਕੀਟ ਸਮੇਤ ਕਈ ਚੌਕਾਂ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ 'ਟੋਆ', 'ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ', 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਜਗਮੋਹਨ ਜੋਸ਼ੀ ਤੇ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਐਕਸ਼ਨ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੋ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਕੀਕੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਯੋਧਾ, ਜੋ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਕਸਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ— “ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਹੀਰ ਰਾਂਝਿਆਂ ਦੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਰਬੀਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਗਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਸ਼ਕਾਂ-ਮਾਸ਼ੂਕਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਉੱਠ ਰਹੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ।”

— ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.ਐਲ.) ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਮੁੱਖ ਪੱਤਰ
'ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੋਕ ਯੁੱਧ' 15-21 ਅਕਤੂਬਰ 2011 'ਚੋਂ